

Csodálkozás és filozófia Pascal gondolkodásában

PAVLOVITS TAMÁS

Πολλὰ τὰ δεινὰ

1970-ben született Szegeden. Egyetemi tanulmányait a JATE BTK magyar, francia és filozófia szakán, illetve a Sorbonne filozófia szakán végezte. Jelenleg az SZTE BTK Filozófia Tanszékének tanára, a Sorbonne végzős doktorandusz hallgatója.

A csodálkozás mint a filozófia forrása

¹*Metafizika*, 982b
(Halasy-Nagy József
fordítása.)

²*Theaitétosz*, 155d
(Kárpáty Csilla
fordítása.)

A csodálkozásnak a görögök óta fontos szerep jut a filozófiában. Platón és Arisztotelész ugyanis úgy tartják, hogy az embereket a csodálkozás indította filozofálásra. Az ember akkor csodálkozik el, amikor valami szokatlanul találja szembe magát. Mászt jelent azonban egy emberen csodálkozni, és mászt egy természeti jelenség fölött ámulatba esni. Egy ember elsősorban olyan cselekvéseivel vált ki csodálkozást, ami tőle váratlan. Amikor valaki azt mondja, hogy „csodálkozom ezen az emberen”, azzal többnyire rosszállását, sőt csalódását szokta kifejezésre juttatni. Meg kell különböztetnünk ettől a fajta csodálkozástól azt, ami természeti jelenséghez kötődik: ez esetben a természet valami olyasmit produkál, amire az ember nem számít. Megszokhattuk, hogy a természeti események adott rendben, a fizikai törvényeket követve zajlanak. Amikor azonban egy jelenség ellentmondani látszik e törvényeknek, az ember elcsodálkozik. Ez a csodálkozás elválaszthatatlan az értetlenkedéstől: nem értjük hogyan történhetett meg ez, hiszen a csodálatos esemény ellentmondani látszik a természet racionális rendjének. Az értelem ilyenkor nem képes beilleszteni saját rendjébe a történeteket, ezért képtelen azokat megokolni és magyarázatot adni rájuk. A szokatlan és csodálatos eseményben az értelem valami még-nem-értettel szembesül, és e szembesüléskor az ember szükségszerűen tudatlannak érzi magát. A csodálkozással együtt járó tudatlanság az értelmet magyarázatra és az okok kutatására készíti, és ez vezet el a filozófiához: „Az emberek ugyanis most is, meg régen is — írja Arisztotelész — a csodálkozás következtében kezdtek filozofálni. Kezdetben a hozzájuk legközelebb eső csodálatos dolgokon álmétkodtak el, majd lassanként továbbmentek ezen az úton, és nagyobb dolgok felől is kezdtek kérdéseik lenni. Így például a Holdnak változásai felől, s a Napnak és a csillagoknak járása és a mindenség keletkezése felől. A kételkedő és csodálkozó ember pedig tudatlannak érzi magát”.¹ Platón szerint „főként filozófus adottsága az, hogy csodálkozik; hiszen nincs is más forrása a filozófiának, mint éppen ez”.² A csodálkozás élményét tehát egy olyan esemény váltja ki, amellyel kapcsolatban az ember

**A csodálkozás
kezdőpont vagy
végpont**

³*Etika*, I. rész, Függelék
(Boros Gábor fordítása.)

⁴Blaise Pascal: *Írások a
szerelem szenvedélyéről,
a geometriai gondolkodásról
és a kegyelemről*.
Osiris, Budapest, 1999,
57. és 59. (Pavlovits
Tamás fordítása.)

**A természet
végtelensége**

⁵Pascal: i.m. 31.

⁶E tanulmányban
prekantianus módon az
ész és az értelem
kifejezéseket
szinonimaként
használok.

tudatlannak bizonyul, minek következtében gondolkodni kezd: ezért tartják a görögök a csodálkozást a filozófia forrásának.

Ha mindezt megfordíthatjuk, akkor azt látjuk, hogy a filozófiálás a csodálkozás megszüntetésére irányul. Spinoza egy kissé indulatosan a következőt írja: „azt, aki a csodák igazi okát kutatja, s a természet dolgait mint tudós megérteni, nem pedig mint balga bámulni igyekszik, azt mindenütt eretneknek és istentelennek tartják (...) mert tudják, hogy a tudatlanság megszűnésével megszűnik az ámulat is”.³ Spinoza tehát egyetérteni látszik Platónnal és Arisztotelésszel abban, hogy a csodálkozás (ámulat) a filozófiához vezet, de kiegészíti ezt azzal, hogy a filozófia célja éppen az, hogy a csodálkozást felszámolja. Pascal véleménye mindezzel szöges ellentétben áll. A *Geometriai gondolkodásról* című művében a természetet jellemző végtelenség kapcsán így ír: „Akik tisztán látják ezen igazságokat, a természet nagyságát és hatalmát lesznek képesek csodálni e bennünket minden oldalról körülvevő kettős végtelenben”, majd hozzáteszi, hogy e kettős végtelent a természet „nem avégett állította az ember elé, hogy megértse, hanem, hogy csodálata tárgyát képezze”.⁴ Pascal szerint bizonyos igazságok tisztán látása a csodálkozáshoz vezet el, és e ponton az értelemnek le kell mondania a megértésről. Arisztotelésszel és Spinozával ellentétben tehát Pascal számára a gondolkodás nem a csodálkozásból fakad, és nem annak felszámolására irányul, hanem épp ellenkezőleg: a csodálkozás élményébe torkollik. Próbáljuk meg megérteni mi áll e szándék hátterében.

* * *

Pascalnál a csodálkozás tárgya a végtelen természet. Köztudott, hogy a kopernikuszi forradalom során a világ kiszabadult kozmikus zártságából, és végtelen univerzummá lett. A heliocentrikus világfelfogás utat nyitott Giordano Brunónak ahhoz, hogy a világ-egyetem végtelenségét hirdesse, és e tekintetben Pascal osztja a nézetét. A természet végtelensége az újkori gondolkodás hajnalán ugyanakkor a tudományos és racionális kutatást is a végtelen perspektívájával ajándékozza meg. Pascal az *Előszó az úrról szóló tanulmányhoz* című töredékes írásában maga is a fejlődés végtelen lehetőségét szegezi szembe a középkori tudomány zárt tekintélyelvűségével, és kijelenti, hogy az ember, értelme révén, a végtelen számára teremtett.⁵ A végtelen azonban nem pusztán lehetőséget, hanem komoly kihívást is jelent a gondolkodó ember számára.⁶

Pascal már nagyon korán kapcsolatba került a végtelen problémájával, nevezetesen a kúpszeletekről szóló, tizenhat évesen írt tanulmányában. Ezen írásával, Desargues mellett, úttörő szerepet játszott a projektív geometria felfedezésében. Az ebben vázolt egyik tétel a következőképpen hangzik: metsszünk el egy

⁷A kúp csúcsát az alapkör egy pontjával összekötő egyenes.

A végtelen jelensége a matematikában

⁸*L'oeuvres mathématiques de Desargues.* (Ed. R. Taton.), PUF, Paris, 1951, 99.

A kettős végtelen alapelve

adott kúpot egy síkkal úgy, hogy a sík párhuzamos legyen a kúp egyik, de csak egyik alkotójával.⁷ Amennyiben a kúp alapkörének minden pontját a síkra vetítjük oly módon, hogy a kúp csúcsából egyeneseket húzunk az alapkör pontjain át, akkor a síkon megjelenő kép egy parabola lesz. Az így kapott parabola végtelen, ami annak köszönhető, hogy az alapkör egyik pontja, tudniillik az, amelyikben a síkkal párhuzamos alkotó a kört metszi, soha nem vetül rá a síkra, hiszen a kör csúcsa és e pont közé húzott egyenes — amelyen keresztül a vetítés történik — a síkkal párhuzamos. Azt is mondhatnánk akár, hogy e pont éppen a végtelenben vetül a síkra, ott, ahol a távolodó párhuzamosok metszik egymást. Ez a következmény érthetőnek tűnik, azonban súlyos ellentmondással terhes. A kivetítés során az történik ugyanis, hogy egy véges alakzat — az alapkör — egy végtelen képet ad. Ez csak úgy lehetséges, ha a véges kör végtelen pontból áll, márpedig a következmény kikényszeríti e feltétel elfogadását. A kivetítés eredményeként a végesben megjelenik tehát a végtelen. Minthogy a véges azonban tökéletesen összemérhetetlen a végtelennel, e kettő találkozása egy nyilvánvalóan véges alakzatban felfoghatatlan az ész számára. A szigorúan megalapozott és módszeresen végigvitt geometriai bizonyítás során az értelem olyan eredményre jut itt, amit ő maga képtelen felfogni. Desargues, Pascal mestere így ír e jelenségről *Brouillon-projet* című írásában, amelyet szintén a projektív geometria alapműveként tartanak számon: „az értelem belevész e gondolatba (...), mivel a módszeres érvelés olyan következmények levonására készíti, amelyekről képtelen felfogni, miként lehetséges, hogy létezzenek”.⁸ A végtelen jelensége a matematikában tehát (legalábbis ebben a korban) megoldhatatlan nehézségek elé állítja az értelmet. Általa az ész olyan tartományba téved, amelyet képtelen kezelni, és ott saját határaihoz jut el.

A matematikai végtelen felfoghatatlanságának másik megnyilvánulása Pascal írásaiban már a kettős végtelenhez kötődik. E problémát a fentebb idézett *Geometriai gondolkodásról* című írásában fejtegeti. A kettős végtelen alapelve kimondja, hogy minden végtelenig osztható és végtelenig növelhető. A végtelen oszthatóság elve a matematikusok számára axiomatikus tény: egy adott szakasz a végtelenig darabolható anélkül, hogy valaha egy olyan részt kapnánk eredményül, amely tovább már nem osztható. Ennek értelmében a geometriában nincsenek atomisztikus, oszthatatlan alkotóelemek. A pontok, amelyekből egy szakasz felépül, végtelenül kicsik és kiterjedés nélküliek. Ha azonban úgy tekintünk egy szakaszra, mint ilyen pontok halmazára, akkor a véges szakaszt végtelen pontból állónak kell értelmeznünk. A véges minden geometriai alakzatban — a projektív geometriából vett példához hasonlóan — összekapcsolódik a végtelennel, és ez a kapcsolat megint csak felfoghatatlan ellentmon-

⁹Méré levele Pascalhoz.
In: Pascal: *Œuvres complètes*, III. (Ed. Jean Mesnard.), Desclée de Brouwer, Paris, 1991, 354–355.

**A matematikai
végtelen kiterjesztése
a fizikai világra**

¹⁰Vö.: Descartes:
A filozófia alapelvei, 26.
és 27. §.

dásokhoz vezet az ész számára. Méré lovag, Descartes követője egy Pascalhoz intézett levelében éppen e felfoghatatlanságra hivatkozva utasítja el a végtelen oszthatóság alapelveinek elfogadását: „Úgy tűnik számomra — írja —, hogy azok az érvek, amelyekkel a geometria tudománya szolgál, lévén sokszor homályosak és a mindennapi érzéseinkkel ellentétesek, a belőlük levont következtetéseket meglehetősen gyanúsakká teszik, főképp, amikor a végtelen belekeveredik a dologba. (...) Felhívom figyelmét arra, hogy amint egy mégoly kevés végtelen is vegyül egy kérdésbe, az azon nyomban értelmezhetetlenné válik, mivel ilyenkor az emberi szellem összezavarodik és eltéved. (...) Márpedig mindaz, ami a józan észet sokkolja, hamis”.⁹ Méré fölöslegesen figyelmeztette barátját, hogy a végtelen ellene szegül minden értelmezési kísérletnek, mivel Pascal ezt pontosan látta. Ugyanakkor az ő viszonya a kérdéshez merőben különbözik Méréjétől, hiszen ahelyett, hogy elutasítaná, gondolkodásának egyik központi problémájává emeli a végtelen felfoghatatlanságát.

Pascalnál a végtelen jelensége ugyanis nem korlátozódik a geometriára, hanem a fizikai természetet is jellemzi. Ezáltal határozottan szembhelyezkedik kortársával, Descartes-tal, aki különbséget tesz határtalan (*indéfini*) és végtelen (*infini*) között, és aki a természetnek csupán határtalanságát ismeri el, de végtelenségét nem.¹⁰ A pascali gondolkodásban a matematikai végtelen kiterjesztése a valós világra a fizikai és geometriai tér azonosításán alapul. Ezt az teszi lehetővé, hogy Pascal — szinte minden kortársával, de elsősorban Descartes-tal ellentétben — hitt a légtér létezésében, amit kísérleti úton is megpróbált igazolni. A légtér, mivel mentes minden anyagtól, ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint a tisztán intelligibilis geometriai tér. Így a fizikai világra ugyanúgy érvényes a végtelen oszthatóság és végtelen növelhetőség tétele, mint a geometriai tárgyak és tér esetében. Amint a *Gondolatok* híres, 72. töredékében kifejti, a világban minden végtelenig osztható, anélkül, hogy valaha eljutnánk egy oszthatatlan elemig, és fordítva: minden végtelenig növelhető, anélkül, hogy valaha bármi is korlátozná a további növelést. Ennek értelmében minden véges dolog két végtelen, a végtelenül kicsi és a végtelenül nagy között „lebeg”, egyformán távol mindkét végtelentől. E kettős végtelenség a természet legmélyebb és legfelfoghatatlanabb titka.

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a végtelen felfoghatatlansága kizárólag egy szigorú és módszeres észhasználat számára nyilvánul meg. A végtelenről nem könnyű gondolkodni. Folyamatosan fennáll ugyanis annak veszélye, hogy a végtelenül nagyot vagy a végtelenül kicsit valami tetszés szerinti naggyal vagy kicsivel helyettesítjük, és így önkéntelenül is végesként képzeljük el. Ennek veszélyére Descartes is figyelmeztet Isten végtelensége kapcsán. E veszélyt azt követeli meg, hogy a gon-

dolkodó ész szigorú matematikai módon közeledjen hozzá, mert csak így tarthatja figyelemmel a végtelen végtelen voltát, és csak így tapasztalhatja meg annak radikális felfoghatatlanságát. A gondolkodás a végtelen geometriai elgondolása során juthat csak el annak megtapasztalásához, hogy a végtelen — ahogy Méré írja — „sokkolja az észet”.

**Az értelem
végességének
felismerése**

A végtelennek éppen e sokkoló jellege vezet vissza bennünket a csodálkozáshoz. A csodálkozás, amint már írtuk, valami szokatlan, nem természetes jelenség észlelésekor támad az emberben, miközben az ész nem képes magyarázattal szolgálni a jelenségre. Pascalnál ez a jelenség nem más, mint a természet léte, amelynek minden részében a véges keveredik a végtelennel. Az ész a természet matematikai és fizikai kutatása során eljut annak felismeréséhez, hogy a természet kétszeresen végtelen. A végtelen felismerése a természet legfontosabb jellemzőjének és egyúttal legmélyebb titkának megértését jelenti. E megértés azonban felemás, hiszen annak megértése ez, hogy a természet végérvényesen megérthetetlen, mivel a végtelen minden racionalizálási kísérletet ellehetetlenít. A végtelennel való szembesülés egy sajátos határtapasztalatot eredményez, melynek során az ész felismeri végességét, és belátja, hogy le kell mondania a megértésről és a további kutatásról. A világ valami olyasmiként mutatkozik meg a módszeres gondolkodás számára, ami nyilvánvaló létezése ellenére ellenáll a végső megértésnek. Ez az a pont, ahol a megértésre képtelen ember szembesül végérvényes tudatlanságával, és csodálkozni kezd. Aki idáig eljut, írja Pascal, „az remegni fog e csodák láttán és hiszem, hogy kíváncsisága csodálatba fordul, és fogékonyabb lesz némán szemlélni, mint önhittén tovább kutatni őket” (72).¹¹

¹¹A *Gondolatok* töredékeit a magyar kiadás számozása alapján, de saját fordításomban idézem.

**„Csodálkozás” és
„csodálat”**

A filozófia és csodálkozás viszonya tehát Pascalnál éppen elentétes azzal, amit Arisztotelész vagy Spinoza vall. Amíg Arisztotelésznél a csodálkozás filozofálásra sarkall, addig Pascalnál éppen a filozófia vezet el a csodálkozáshoz. Arisztotelésznél a filozófia a csodálkozás megszüntetésére, Pascalnál pedig a csodálkozás kiváltására irányul. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a pascali szöveg kapcsán különbséget kell tennünk csodálkozás (*étonnement*) és csodálat (*admiration*) között. Ez a különbségtétel az Arisztotelész által használt *thaumadzein* kifejezésben még nem jelenik meg. A különbség talán csak annyi, hogy a Pascal által használt „csodálat” kifejezés — szemben a csodálkozással — egy olyan aktust jelöl, amelyben az ember nem csupán értelmével vesz részt, hanem egész lényével. A pascali csodálat és csodálkozás azért jelenti a filozófia végét, mert itt a gondolkodás legvégő határaihoz jut el, szembesül a felfoghatatlannal, amit saját erejével már képtelen racionalizálni, ezért itt egyetlen lehetőség marad az ember számára: lemondani a megértésről, és némán csodálni azt, ami természeténél fogva felfoghatatlan. A csodálatba torkolló filozofálás Pascalnál egyúttal az igazi filozofálást jelenti.

Csodálat és nemtudás

¹²A két idézett szövegrész a Pascal által rendezett töredékek közé tartozik, és egymás után következnek. (A magyar kiadás nem a Pascal által felállított sorrendet követi.)

Csodálat és szemlélődés

¹³Lásd fentebb, a 72. töredékből idézett részt.

Csodálat és rettegés

A csodálatnak fontos velejárója ugyanakkor a tudatlanság vállalása. Ehhez a tudatlansághoz, Pascal szerint, éppen a tudományos kutatás vezet el: „A bölcsesség visszavezet bennünket a gyermekkorba” (271) — írja, majd így folytatja: „A tudományoknak két véglétük van, amelyek összeérnek. Az első a tiszta természeti tudatlanság, amelybe az ember beleszületik, a másik véglét pedig az, ahova a nagy lelkek jutnak el, miután végigjárták mindazt, amit az ember tudhat, és úgy találják, hogy semmit sem tudnak, hanem ugyanabban a tudatlanságban vannak, ahonnan elindultak. Csakhogy ez egy tudós tudatlanság, olyan, amelyik tud önmagáról” (327).¹² Pascal itt csatlakozik a szókratészi és cusanus-i hagyományhoz, amely szerint a legmagasabb rendű tudás a nemtudás tudása. Fontos különbség azonban, hogy nála e nemtudás összekapcsolódik a csodálat egzisztenciális aktusával. Az ész módszeres és geometriai használata során ugyanis a nemtudáshoz jut el, és kénytelen lemondani a további kutatásról. Ha azonban a világ kettős végtelenségét képes a maga felfoghatatlanságában szemlélni, akkor e szemléletben megnyilvánuló határtapasztalat a csodálat élményét váltja ki az emberből.

Pascal szöveg szerint is összeköti a csodálatot a szemlélődéssel.¹³ A szemlélődés (*theoria, contemplatio*) fontos szerepet játszott az antik és középkori filozófiákban. Többnyire egy olyan tevékenységet jelölt, amelyben az érzékelés (látás) és az emberi szellem egyaránt részt vett, de nem járt egyfajta következtetésen alapuló, diszkurzív gondolkodással. A szemlélődés elsősorban a világrendre (*koszmosz*) irányult, amelynek szenzibilis és intelligibilis rendezettsége lehetővé tette a gondolkodó számára a felemelkedést az egyhez, és elvezethetett annak intuitív megragadásához. Pascalnál a szemlélődés tevékenysége másfajta értelmet nyer. Elsősorban azért, mivel tárgya a végtelen, amit semmilyen érzéki tapasztalás nem képes megragadni. Ehhez járul, hogy az értelem maga is képtelen a végtelent felfogni, csupán felismerheti létezését. Ennek következtében az ész a végtelennel egyetlen módon kerülhet kapcsolatba. Úgy, hogy nem megérteni próbálja, hanem megérthetetlenségét kísérli meg megérteni. Ennek során az ész egy sajátos határtapasztalatra tesz szert, amelynek velejárója a csodálat élménye. E határtapasztalat megnyitja az ésszt a végtelen felé, és e megnyílást kell a végtelen szemléletén értenünk.

A végtelen határtapasztalata a csodálaton kívül azonban együtt jár egy másik alapvető élménnyel Pascalnál, mégpedig a szorongás avagy a rettegés élményével. Ez az élmény abból ered, hogy a természet, azaz a világ, amelynek kettős végtelenségét feltárja az értelem, nem csupán a tudományos kutatás tárgya, hanem az ember lakhelye is egyben. A végtelenség, amely ellene szegül a világ racionalizálásának, kérdésessé teszi egyúttal

„E végtelen terek örök
némasága...”

az emberi élet alapvető értelmét is. Az ember élete, ugyanúgy, mint gondolkodása: véges, és ez a végessége összemérhetetlenné teszi világával, amelyben életét értelemmel kellene megtöltenie. Ez az összemérhetetlenség váltja ki a szorongás élményét. „E végtelen terek örök némasága rettegéssel tölt el” (206) — írja Pascal, majd egy másik töredékben ezt mondja: „Amikor elmereng az engem megelőző és utánam következő örökkévalóságba vesző életem rövidsége fölött, vagy belegondolok abba, mily kis teret tölt ki létezőm, amely elmerül a végtelen terek ropant méretében, megrémülök, és elcsodálkozom azon, hogy én éppen itt vagyok, nem pedig máshol, mivel nincsen semmi oka annak, miért itt és nem ott, miért éppen most, nem pedig máskor? Ki helyezett ide? Kinek a végzése rendelte számomra ezt a helyet és ezt az időt?” (205). A világ végtelensége és értelmezhetlensége ellene szegül annak, hogy az ember életét egy olyan nagyobb értelem-egészbe ágyazza, amelynek alapját — miként az premodern korokban megszokott volt — a világ adja. Az élet ezen eredendő értelem- és alapnélküliségének belátása szorongáshoz és rettegéshez vezet. Ennek konstatálása történik a végtelen szemlélése során, és így a végtelen csodálata kiegészül a rettegés érzésével.

* * *

A végtelen
egzisztenciális
megtapasztalása

A filozófia végpontján az ember tehát a világ felfoghatatlanságával és saját létezésének megérthetlenségével néz szembe. Az értelem csődöt mond a végső kérdésekkel szembesülve, és le kell mondania a további kutatásról. Mindez az ész és a gondolkodás végső gyengeségét látszik bizonyítani, holott Pascalnál éppen ellenkező a helyzet. A végső kérdések felfoghatatlanságáig való eljutás nem az ész gyengeségéről, hanem erejéről tanúskodik. Az ész erejét éppen az adja, hogy képes a végtelennel szembesülve saját korlátait megtapasztalni, és valamiképpen állandósítani ezt a határtapasztalatot. Az ész ebben a tapasztalatban a csodálat és rettegés vegyes élményéhez juttatja el az embert, miközben a legvégsőhöz, azaz a végtelenhez való viszonya racionálisból egzisztenciálisba fordul át. A határtapasztalatban az ember a legvégsőre, a végtelenre válik nyitottá, és e földi létezés felfoghatatlanságának csodájára és rettenetére ébred.